

LENKEI JÚLIA

Nagy regénytől tanmeséig

Balázs Béla: *Isten tenyerén I. – Isten tenyerén II. – Lehetetlen emberek*¹

Balázs Béla magyarul 1965-ben a Szépirodalmi Kiadónál megjelent *Lehetetlen emberek* című könyvének második oldalán ez áll: „A mű eredeti címe: *Unmögliche Menschen*. A regény első fele a magyarul is megjelent *Isten tenyerén* átdolgozása. A 257. oldaltól fordította Geréb László és Nyilas Vera.”²

A publikáció nem jelöli meg a német eredeti kiadóját és évszámát (Rütten & Loening Verlag, Frankfurt am Main, 1930), amint az *Isten tenyerén* című kötetét (Lapkiadó Rt., Kolozsvar–Cluj, 1921) sem. Nemkülönböztetve a fenti közlés második harmada. Nem derül ki, honnan is származik az utolsó szöveg, pontosan ki és mikor dolgozta át az *Isten tenyerént*. Balázs Béla a *Lehetetlen emberek* magyar megjelenésekor 16 éve halt. A felesége által az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának adományozott hagyaték zárolása 1966. január elsejével járt le. A nem sokkal később született katalógus szerint ilyen átdolgozott kézirat nincs a hagyatékban.³ A szöveg valóban nem egyezik az *Isten tenyerén* szövegével, ellenben akkurátusan követni látszik az *Unmögliche Menschenét*. Csak azt nem tudni, hol a magyar nyelvű forrás. Ám a regény alakváltozatainak történetében ez csupán az utolsó forduló volt.

Balázs Bélának minden műve legalább három mű. Az első rendszerint egy folyóiratban jelent meg. Lehet, sőt valószínű, hogy ennek is több változata volt, ritkán adott ki a kezéből első lendületre született szöveget. Ha ez egy gyűjtemény részeként vagy regényfejezetként élt tovább, egész biztos, hogy az új mű lezárása előtt átírta. Tanúi ennek meséi, játéka, misztériumai, de még nagyszabású drámái is. Mivel pedig gya-

* A szerző irodalomtörténész, szerkesztő.

1 Balázs Béla halála 50. évfordulója táján megkerestem néhány könyvkiadót az *Isten tenyerén* teljes eredeti szövegének kiadását javasolva. Mivel nem jártam sikerrel, tanulmányban dolgoztam fel a kiadatlan regény szövegváltozatainak történetét. Ennek a dolgozatnak egy erősen megrövidített változatát az Ex-Symposion folyóirat *Át-Tér* c. tematikus számában átalakított formában volt lehetőség megjelentetni, Balázs világnézetű váltására és ennek a regény átdolgozásában játszott szerepére koncentrálni. Mivel a regény eredeti, teljes szövege azóta sem jutott nyilvánosságra, örvendek a lehetőségnek, hogy az eredeti tanulmányt némileg átstrukturáltva közreadhatom, remélve, hogy így segíthetek megmaradni az irodalomtörténeti emlékezetben egy jelentős regénynek, amely talán egyszer valóban közkinccsé válhat. Ezzel köszönöm Komlóssy Gyöngyi segítségét.

2 BALÁZS Béla, *Lehetetlen emberek*, Bp., Szépirodalmi, 1965 (a továbbiakban: *Lehetetlen emberek*), 2.

3 Az eset nem példa nélküli a Balázs-életműben: voltaképp ugyanilyen keveset tudunk *A látható ember* magyar szövegének eredetéről. Az 1958-es kiadás erről nem mond semmit, viszont az 1984-es kiadás utószava igen: NEMESKÜRTY István, *A mozgókép mint költészet* = BALÁZS Béla, *A látható ember; A film szelleme*, Bp., Gondolat, 1984, 308.

korlatilag minden szépirodalmi műve megjelent németül is, bizonyosan átírta, mielőtt átadta fordításra, vagy ha maga fordította, fordítás közben. Az eredetileg németül, avagy párhuzamosan németül és magyarul született művek sorsa még kalandosabb: a kínai mesék egyike-másika például a német megjelenéssel egy időben napvilágot látott folyóiratban magyarul is, majd az emigráció után kötetbe rendezve újból, de már más magyar szöveggel. Ilyesmi történt az *Isten tenyerén* is. Néhány fejezete megjelent a Nyugatban,⁴ 1921–22-ben az egész mű folytatásokban a kolozsvári Napkelet folyóiratban, majd 1921-ben kötet formában a kolozsvári Lapkiadónál.⁵ A második rész néhány fejezete megjelent folyóiratban⁶ teljes terjedelmében azonban kéziratban maradt.⁷ A két összeolvasztott rész teljesen átdolgozott formában megjelent 1930-ban németül, majd 1965-ben a dolgozatunk kiindulópontjával választott kiadásban.⁸

Isten tenyerén I.

A regény látszólag önálló történetek, novellácskák sora, amelyek azonban minduntalan egymásra támaszkodnak, egymásba oltódnak, egyes szereplők hol itt, hol ott bukkannak fel, átszaladoznak egyik történetből a másikba, esetleg egymásnak ismerősei, de legalább egy harmadik személyen keresztül tudnak egymásról. Ehhez képest furcsa, hogy Lorsy Ernő „túl lineárisnak” ítélte az első öt fejezetet: „Szélesebben, többit, bővebben, gazdagabban mesélni”,⁹ bírálatát pedig Balázs helyben is hagyta: „ez nekem szándékom volt. Ez a linearitás, balladai soványság, primitív képek spirituális, szálkás

4 *Az indulás; A jeruzsálemi harang* (1919/11, 715–736); *Egy orvosi vélemény; Az indus herceg* (1919/12–13, 881–904). Már ebben a fázisban találkozunk Balázs átírási-szerkesztési kényszerének és fegyelmének jeleivel: „Kihagytam a *Krák* szimbólumát – írja 1918-ban Lukácsnak egy szakaszról, amelynek szövege nem maradt meg. – Nem szívesen, mert érzékítőbb kép minden másnál. De kissé betét-szerű volt, applikált, a dialógus spontán ritmusából kieső.” BALÁZS Béla, *Napló*, s. a. r. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1982 (a továbbiakban: *Napló*), II, 341–342.

5 A kötetként megjelent regény szövege (a továbbiakban: *Isten tenyerén*) a legelső fejezetcím híján azonos a Napkeletben megjelent fejezetekével, hiszen természetesen egy az egyben az álló szedést jelentették meg, kijavítva a folyóiratközlés kisebb hiányosságait. Ezek közül a legérdekesebb az, amikor az egyik folytatás elejéről egy teljes bekezdés hiányzik (egy tömbben kieshetett a tepsiből), amelyre az ezt követő mondat reagál, így ebben a formában tökéletesen érthetetlen. A naplóban nem láttam nyomát e fölötti mérgeledésnek; lehet, hogy két országgal odébról nem is jutott el Balázshoz az inkriminált lapszám.

6 A folytatás első három fejezetét, valamint a zárófejezet egy részét tudta publikálni Balázs: a Bécsi Magyar Újságban (1923/117, 7), a Geniusban (1924. aug., 68–83) és az Új Geniusban (1925. jan., 6–17). A további változtatások a hagyatékban található kézirattal összehasonlítva követhetők.

7 MTAK Kt MS 5009/6; a továbbiakban: *Kézirat*.

8 A Balázs Bélával foglalkozó szakirodalom ezeket a lépcsőfokokat nem vizsgálta, a regényt a legérettebb formája felől nézve egységes műként kezelte. Vö. *A magyar irodalom története*, VI, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1966 (Szabolcsi Miklós írása a *Lehetetlen emberekről*: 255–256); K. NAGY Magda, *Balázs Béla világa*, Bp., Kossuth, 1973; Joseph ZSUFFA, *Béla Balázs: The Man and the Artist*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1987; Hanno LOEWY, *Béla Balázs – Märchen, Ritual und Film*, Berlin, Vorwerk 8, 2003.

9 *Napló*, II, 270.

soványsága, egyszerűsége, kevese.”¹⁰ Mannheim megjegyzése ugyanarról viszont már találónak tűnik: „Mannheim ugyanerre azt mondta, hogy egyes képeket adok, nincs meg a »düré« [!], az idő folyása.”¹¹ Néha túlságosan látszik a komponáltság, de a magyar irodalomban még így is újítónak tűnik. „Bármilyen történik – és nagyon sok rossz történik –, minden értelmes, és minden szükséges” – írta Németh Andor.¹² A bonyolult összefüggések megbonthatatlan, zárt szerkezetet alkotnak.

Az *Isten tenyerén* fő cselekményét mind a két változatban az adja, hogy a két főszereplőnek, a zongoraművész-zenetanár Jánosnak és a pszichiáterfeleség-családanya Klárának, miután előző este találkoztak és ráébredtek, hogy összetartoznak, ki kell derítenie, „hogyan mutatkozik meg” a szerelem.¹³ Rendes Balázs Béla-i vándorokként útnak indulnak, és útjuk során saját és mások életének alakjaival, problémáival, kérdéseivel, döntéseivel szembesülnek. Vasárnap kora esti óbudai randevújuk után Pomáz (esetleg Szentendre) felé nekiindulva a lassan hajnalba forduló éjszakában elmesélik egymásnak addigi életük legfőbb élményeit. (Klára anyjának, Almády Malvinnak története az indus herceggel, a be nem teljesült, épp ezért tökéletes szerelem regénye talán a többihez képest kevésbé szervesen kapcsolódik a történethez – viszont megdöbbentően emlékeztet Balázs korai tárcanovelláira –, ám a főhősnő cselekedeteihez ad némi motivációt.) Ennek a betétnovellának a gerincét János tiszavásárhelyi kortársával, az *Isten tenyerén* I.-ben Wertheim, a folytatásban és a *Lehetetlen emberek*ben Pittoni Andreával való története alkotja, környezetét pedig az egykori barátok társasága. Andrea személyesen kifejezetten barátságtalan, sőt goromba Jánossal – valódi lény és Jánoshoz való valódi viszonya hegedülésében nyilatkozik meg, kapcsolatuk a zene közegében működik, szavakkal nem megfogalmazható, tettekbe nem fordítható. A lelkek e közvetlen találkozásának a szavakon túllépő, sőt azokat kikerülő lehetőségére épül Balázs teoretikus munkásságában a hangzó világ és a költészet tekintetében az *Isten tenyerénnel* nagyjából egyidejű tanulmány, *A lírai érzékenységről*, majd a vizualitás tekintetében a nagyjából a teljes regény befejezése körül megszülető filmelmélet.

A Szegedi János tiszavásárhelyi múltját, dorbézoló ifjúkorát, induló művészpályáját felidéző történet szereplői már aktív résztvevői lesznek a folytatásnak, akárcsak a történet másik szálának szereplői, elsősorban a gyereklány Sternberg Ágota, János magántanítványa, aki a továbbiakban (a két szövegváltozatban nagymértékben különböző előzményekkel) lelkes követője, a második kötetben pedig már aktív formálója az eseményeknek; az elhagyott férj, dr. Lorx Kálmán, az ő öngyilkosságának hírével zárul az *Isten tenyerén*. A második részben majd kiderül, hogy életben van, aztán még egyszer kiugrik az ablakon, de azt is túléli – a név egyébként annyira tetszett Balásznak, hogy két évtizeddel későbbi vígjátékában egy rendőrfelügyelőnek adta. Remek kabinetfigura Sternbergné: az elhagyott Lorx hozzá fut asszonya miatti aggodalmában Jánosra vonat-

10 Uo.

11 Uo.

12 Bécsi Magyar Újság, 1921. febr. 1.

13 BALÁZS Béla, *Lehetetlen emberek*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 49–50.

kozó információért. Az okos, fáradt, de aktív, sokat látott, sokat megérett zsidó asszony figuráján átüt a színműírói rutin. (Nála viszont az az egy dolog hibádzik, amint Ágotánál is, hogy később kiderül: az ő fia/bátyja volt az a Sternberg Béla, aki a nemsokára előkerülő újabb főszereplő, Nyári Ilona miatt öngyilkos lett – egyikük sem látszik különösebben gyászoló anyának, illetve nőtestvérnek.) Jánost és Klárát az éjszakai országúton felveszi egy arra haladó szekér, a bakon ülő filozofikus gazdaember számon kéri ugyan a fiataloktól a lelkük után indulás következetességét, de hamarosan kiderül, hogy saját történetében ő is megbukott. Felsejlik egy négytagú társaság – egyik tagját a *Lehetetlen emberek*re elveszíti Balázs, épp azt, akitől Schneider Henrik, a titokzatos szekeres azt a levelet kapja, amely egész életét megváltoztatja. Schneider egy kölcsönösen nagyon kategorikusan kidolgozott szerződéssel egy önfeláldozó társhoz kötötte életét, aki túlzott alkalmazkodásával annyira ránehezedett („A lélek ragadós!”),¹⁴ hogy el kellett tőle menekülni, még annak tudatában is, hogy az asszony beteg lett. A levelet a *Lehetetlen emberek*ben Sternberg Béla, a Barna Béla néven publikáló ifjú költő adja át Schneidernek, aki a következő körben lesz főszereplő. Schneider Henrik története újfent kisregény a regényben, de szereplőinek keresztül-kasul ismeretsége és a benne hordozott problematika révén – hol a hűség, az egyéniség és a szabadság határa? – ezer szálon fonódik a regény alapszövegébe.

A szekér lassan becsorog egy titokzatos kastély elé, ahol az említett négyes másik tagja az úr. A társaságot az ő felesége, Ilona fogadja, akiről kiderül, hogy hírből régóta ismeri a fiatalokat, rögvest oda is adja naplóját Klárának. Az újabb önálló műként is olvasható napló az ünnepelt, könnyűvérű énekesnő és az őt istenként tisztelő költő tragédiába torkolló szerelmét dolgozza fel – az első változatban a történet végét még külön, utólagos dialógusban elmesélve, a *Lehetetlen emberek*ben már szorosra zárva. A szövegbetétben kedves ismerősökre akadunk: Ilona ugyanis János titokzatos ifjúkori szerelmének, Andreának a nővére – Ilona rajongója, vasárnap reggeli ismerősünk sárja, Sternberg Béla viszont Klárának régi ismerőse. Béla ugyanúgy Ilona felszín alatti, lappangó, meg nem nyilvánuló, ám igazi, valós lényét szereti, ahogy János Andreáét. És ezek egyformán nem tudnak találkozni egyik esetben sem. A konvenció, a szokás, a külső kényszer, azaz a forma hatalma erősebb. Az igazi lényeg eltűnik a forma ráerőszakolt hatalma alatt, amely megakadályozza a lelkek találkozását. A léleknek, a személyiségnek is rétegei vannak, melyek egymásra épülnek, de alkalomadtán leválnak egymásról. „A jellem a lélek ruhája, nem a húsa” – írta Balázs már 1914-ben a regénnyel kapcsolatban naplójába. – „A jellem egyszerűsítés: *metódus* az élet könnyebb viselésére.”¹⁵ Ilona úgy tudja: Béla azért lett öngyilkos, mert ráébredt, hogy Ilona azzal az énjével azonos, amelyik látszik, nem pedig azzal, amit ő látott bele. Klára most felvilágosítja, hogy a végső lökést az ő információja adta. A *Lehetetlen emberek*ből ez a motívum kimarad, erősebb hangsúlyt kap az Ilona–Béla történet kerekessége, formailag is: az *Isten tenyerén*ben a végső megoldás egy később folytatódó dialógusban derül ki, a *Lehetetlen emberek*ben lezárul Ilona naplójában.

14 Uo., 153.

15 *Napló*, II, 24.

A kastélyban (az eredetiben: „kolostorban”, ahol karthauzi módra mindegyre hallgatnak a lakók) egy álarcosbál következik, ami kiváló terepül szolgál lelki lényeg és hétköznapi, illetve ünnepi forma dualizmusának parádéjára. Ezeket az ellentéteket nagy kedvvel szikráztatja Balázs mind a két változatban, köztük eminensen az álruhás Ilonáét, aki János számára meghökkentően idézi Andrea szellemét. A lánykori nevével és művésznevével már eleve kettős, sőt asszonynevével hármas személyiség Ilona alakjára itt újabb réteg épül. Itt ismerkedünk meg a hallgatóval, különösen gróffal, akinek a rózsák és a színpadi kosztümök a hobbi (A *fából faragott királyfi* operaházi bemutatója idején nehéz nem Bánffy Miklóst látni a figurában, miközben Sternberg/Barna Béla természetesen magának a szerzőnek az alteregója), s aki a Béla-tragédia után kimentette Ilonát a hétköznapi élet rá váró mocsarából (s ezzel a cselekedetével talán ő ismerte fel legadekvátábban Ilona „igazi” lényét). A társaság a fiatalok története kapcsán tovább boncolgatja kötelesség és következetesség problematikáját, ekkor újabb önálló novellácska kerül elő: Szlavek Mátyás története. Szlavek viszont a politikában opportunistá, saját elveihez mérve megfutamodó – vagy talán csak realista – Szentgyörgyi gróf eredeti szándékait hajtotta végre egy terrorcselekményig bezárólag, megvalósítva ezzel az ő egyéniségének igazi lényegét. Lényegeket és formákat, lelkeket és akaratókat, személyiségeket és álarcokat úgy bújósckáznak, tűnnek el, bukkannak fel ebben regényben, mint valami hullámzó tengerben. A Szentgyörgyi gróf által előadott Szlavek-történet után¹⁶ Klára bejelenti: férje az ő szökése után felakasztotta magát. János a hírtől összeomlik, Klára pedig erre elhagyja, mivel habozott gondolkodás nélkül mellé állni. Az, hogy ő az igazi, a valóban hűséges társ, aki szerelme lényegét követi – akkor is, ha ő maga elhagyja azt –, itt egy tragédia csattanójaként jelenik meg, a második kötetben aztán epikus formálólévvé válik. Mintha csak *A három hűséges királyleány* tanulságát tette volna át időtlenből, keletiből, mesebeliből magyarországi 20. század eleji polgári-arisztokrata környezetbe Balázs („Anangaraga, a léleklátó, sem a szerephez, sem a szerepét vesztett tartástalansághoz nem igazodik. Ő tudja, hogy Suryakantánál – mint *minden* embernél – túl embertelen tartáson és szégyenletes tartástalanságon van egy harmadik megoldás is: a hisztéria- és pózmentes *azonosulás önmagunkkal*, annak vállalása, amik valóban vagyunk” – írta erről a választásról Fehér Ferenc.)¹⁷ Éppen ezt, a hűségproblémát regisztrálta olyan érzékenyen a Balázssal közös fiatalsgot megélő Lesznai Anna, amikor naplójában így fogalmazott:

Ma, amikor a bírás még eleven problémánk, de csak törekedése a holnaputáni szerelemnek, kezd az lenni az igaz szerető, kivel együtt tovább jutunk. Egy útitársi probléma. Csak azt nem sejtjük még, hová kell vinnie az útnak. De érezzük már, hogy az az igaz pár, kivel nem állunk meg a bírás boldogságában: az együtt menni tudás a fontos. S ezért a Herbert „hütlén hűség és hú hütlenség” problémája. [...] Itt már a megváltás világít be a szerelembe: az, hogy „ha te jársz, engem viszel előre, s megállásom a te kárhozásod” – ez is a határok átértékelődése.¹⁸

16 Tárcaformában megjelent a Bukaresti Hírlap első számában (1920. dec. 31).

17 FEHÉR FERENC, *Balázs Béla meséi és misztériumai* = BALÁZS Béla, *Az álmok köntöse: Mesék és játékok*, Bp., Magyar Helikon, 1973, 20.

18 *Sorsával tetováltan önmaga: Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből*, Vál., szerk., jegyz. TÖRÖK Petra, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010, 349.

Az *Isten tenyerén* utolsó jeleneteiben olyannyira emelkedett a feszültség, hogy robbanásban kell csúcsosodnia. Schneider Henriket Szlavek Mátyás története és Lorx doktor öngyilkosságának híre ébreszti rá kötelességére: vissza kell térnie beteg feleségéhez. A sok különbség után ezúttal egyetlen betű híján szóról szóra azonos szövegű, súlyos, csattanószerű bekezdéssel ér véget az *Isten tenyerén* vonatkozó fejezete (*A fájdalomfa, a fehér parókák és Klára választása*) s ezzel az egész regény, valamint a *Lehetetlen emberek* rokon fejezete (*A fehér parókák a kastélyban és Klára választása*). „Néhány perc múlva egy egyfogatú bricska fordult ki a kastély kapuján a két sötét gesztenyefa között, és vágtaban száguldott Óbuda felé. Schneider Henrik állt a kocsiban rokokó kosztümben, hajadonfőtt. Állva verte a lovat. Így ment vissza Jolánhoz.”¹⁹

A mese kerek, minden szál el van varrva: a szerelmesek nem érdemlik meg, hogy egymáséi legyenek, a történet reménytelenséget sugall. Valóban pesszimista regény az *Isten tenyerén*, de csak hétköznapi szempontból. A magasabb szempont az erkölcsi kérlelhetetlenség; ezt tűzi ki Balázs minden szereplője elé. Kláráról mondja Sternbergné, hogy nála mindennek konzekvenciái vannak. Valójában minden szereplőt ezekkel a konzekvenciákkal szembeesít Balázs. Az *Isten tenyerén* az etikai következetesség regénye. Teljes lendületével tanúsítja azt a kérlelhetetlenséget, amelyet Lukács György az író eminens jellemzőjeként és a kortárs írótól való megkülönböztető jegyeként írt le a Balázs-művekről született elemzéseit összegyűjtő kötet, a *Balázs Béla és akiknek nem kell* bevezető tanulmányában: „a Balázs Béla költészete [...] legmélyebb gyökerében a meggyőződéses kérlelhetetlenségét, a választatokon való választás szükségszerűségét és örömét, a »vagy-vagy« életformájának örök triumfusát hirdeti, polémiátlanul, de annál tisztábban, a megalkuvás, az »így is lehetne, de úgy is« világnézete felett”²⁰

Ezt a regényt a kortársak imádták. A hatás időnként elementáris volt. „Megírtam az Ideál szenvedéseit, végső erőfeszítéssel és sok feketekávával és egy kis csalással (hogyan ti. a történet végét az utolsó fejezetbe tettem át). De befejeztem a szabadságom végére. Akiknek felolvastam, minden eddig voltnál jobban tetszett. Antal Frigyest annyira felizgatta, hogy rosszul lett, és másnap ágyának esett. Két napig feküdt.”²¹ A többi barát is lelkes volt. Lesznai Anna írja egy helyen: „[Herbert] regénye azért oly kitűnő, mert zseniálisan olyan a témája és formája, hogy éppen a szellemi és mágikus ütközetét írja le: a lélek és idegek csak harctér ebben a könyvben. Jó térképet rajzol benne mert ez irányban is mélyült: de a küzdők szellemi és mágikus erői.”²²

Az 1920-ban megjelent könyvről a Bécsi Magyar Újság kétszer is írt. Először Németh Andor,²³ aki egyszerűen a teljességet találta meg benne: „gazdag, mint az élet” – mondta. „Biztos és nagyszerű munka: mert mindenki az érdekes és kalandos történetet fogja szeretni benne a finom, sokszor tréfás és csapongó részleteket, a pompás

19 *Isten tenyerén*, 213; *Lehetetlen emberek*, 256.

20 LUKÁCS György, *Kiknek nem kell és miért a Balázs Béla költészete* = L. Gy., *Ifjúkori művek*, Bp., Magvető, 1977, 696.

21 *Napló*, II, 308–309.

22 *Sorsával tetováltan önmaga*, i. m., 229.

23 Bécsi Magyar Újság, 1921. febr. 1., 5.

természeti képeket, szóval mindazt, ami egy jó regényben fontos az olvasónak. Balázs hallatlanul gazdag fantáziája kellett ahhoz, hogy ennek a monumentálisan elgondolt, minden részletében megkomponált könyvnek ne legyenek halott részletei.” Nem is adta alább a véleményét: „Jókai Mór óta aligha írtak érdekesebb történetet.” Fényes Samu ítélete szerint az *Isten tenyerén* „csudálatos írás. Ha nem magyar nyelven szólal meg, a kultúrvilág hordaná tenyerén.”²⁴ A Bécsi Magyar Újság 1922. karácsonyi számában Zilahi László a Dosztojevszkijjel való rokonságot hangsúlyozta, s a regényt Móricz *Tündérkertjéhez* mérte, melynél sem kevésbé magyarnak, sem kevésbé emberinek nem tartja, olyan világnak, ahol „tág síkságokon végnélküli melódiákban torlanak össze emberi titkok és emberi utak, utak, amelyek százfelől jönnek, százfelől futnak, és mind összefutnak Isten tenyerén.”²⁵

Isten tenyerén II.

Csakhogy Balázs Béla továbbírta az *Isten tenyerént*, a folytatás azonban néhány fejezettől eltekintve már nem jelenhetett meg. Komlós Aladár még 1926-ban is sajnálattal említi Balázs azóta lezajlott fejlődését felvázoló cikkében, hogy ennek a már külföldön született, de még az emigráció előtt megérlelődött nagy regénynek „a második kötete még mindig csak kéziratban van”.²⁶ Akikhez eljutott, lelkesen olvasták. „A regényem is tetszett – írja 1922-ben –, és főképpen izgatta az embereket (a II. kötet kéziratban forog közkézen).”²⁷

Ezt tanúsítja a Bécsi Magyar Újság utóbbi cikke is, mely a kiadást reklamálva így folytatódik: „Sírva és megrendülve veszem újra meg újra a kezembe az első kötetet és a *másodikat*, amely egy vaskos *gépírásos könyv*, és forró szívvel szeretném odaadni minden testvéremnek és sorstársamnak isten tenyerén, hogy olvassák, ezer lakattal zárt befelé fuldokló, kifelé fojtó, zárt szívű és gyötrő jelenű emberek... Akik a regény első kötetét olvasták, azoknak sejtelmük sincs az *egésznek* nagyszerűségéről. S a második kötet itt áll két esztendő óta kéziratban, gépírva, és kézről kézre adják és olvassák azok, akik tudnak róla és elkérik Balázs Bélától. Németül hamarabb fog megjelenni, mint magyarul.”²⁸ Elkeseredésében Balázs maga is ebben reménykedik. „A kolozsvári eset: katasztrófa. A gazemberek nem is tárgyalnak velem a második kötetéről, mert annak idején nem adtam oda azért az 5000 lejért a meg nem írt második kötetet is. Most nem fogok rá kapni magyar kiadót. Minden hitem, bizalmam a német fordítás”²⁹– amit saját zsebből finanszírozva indított el, amikor Lorsy Ernőt megbízta a munkálatokkal: nem tudni, hogy ebből mennyi készült el, hogy az *Unmögliche Menschen* végleges szövegéből mennyi származik tőle, egyáltalán származik-e valamennyi. Mivel azonban a folytatás

24 Diogenes, 1923. nov. 24.

25 *Isten tenyerén: Balázs Béla nagy regénye*, Bécsi Magyar Újság, 1922/299.

26 Vö. A kivándorolt Balázs Béla, Korunk, 1926. dec. (<http://korunk.org/?q=node/4204>)

27 *Napló*, II, 518.

28 Bécsi Magyar Újság, 1922/299. (Kiemelés az eredetiben – L. J.)

29 *Napló*, II, 498.

csak közel egy évtizeddel később jelent meg, a regény újabb átdolgozásoknak esett áldozatul. Ami végül hét év múlva németül megjelent, már egy másik mű volt.³⁰

Az Isten tenyeréntől a Lehetetlen emberekig

1921 és 1929 között sok minden történt Balázs Béla életében. Nem előzmények nélkül – addigi gondolkodásának szerves továbbfejlődéseként, gondolkodása és a világban létrejött új dolgok szerencsés találkozása következtében – feltalálta a filmelméletet. Áttelepült Németországba, továbbra is sokat és sikerrel írt (elméletet és szépirodalmat egyaránt), dolgozott a filmgyártásban, kapcsolatba került a munkásszínjászokkal. Közben a világtörténelem is alakult, az ismert módon, s Balázs belépett a kommunista pártba. Valamikor ekkor születhetett meg a végső döntés, alapvetően, mint oly sok kortársánál, egy vallásos jellegű hit értelmében, egyáltalán nem addigi gondolkodásának ellenében, de nem is egészen annak szellemében, s inkább erkölcsi megfontolásból és érzelmi alapon, mint belső alkotói szükségyszerűségből, hogy nemcsak civil, de művészi létét is a kommunista mozgalomhoz és az azt kísérő ideológiához köti. Ennek tükröződnie kellett a regényben is, aminek első változata még nem viseli magán ezt a döntést, de az új, teljes változathoz nemcsak az 1920-ban született második rész eredeti szövegét, hanem az első világháború alatt született *Isten tenyerén* szövegét is át kellett dolgoznia. Az átírásra különben kifejezetten büszke volt, nem egy önéletrajzában emlegeti jelentőségét.³¹

Németh Andor 1921-ben „a világnézet visszfényét” pillantotta meg az *Isten tenyerén*ben. Ez a világnézet – bár leginkább a politikai nézetek szintjén – alaposan megváltozott a megjelenésig, amit a regény szövegének is tükröznie kellett. 1920-ban Balázs még így gondolta: „Az én kisregényem erősebb és mélyebb tagadása a társadalomnak (pozitívabb), mint Georg Kaiser valamennyi kétségbeesett drámája. A társadalom és a kultúra ma lerohad a lélekről, ami lehet fájdalmas, veszedelmes, sőt katasztrofális, de éppen ezért soha oly tisztán és véres meztelenül nem volt a lélek látható, mint a társadalmi vajúdások és tömegmozgalmak e korszakában.”³² 1929-re ebből a viszonyból az utóbbira került a hangsúly. Gondolkodását egyre jobban meghatározta az az elképzelés, hogy a lelki irány helyett a társadalmi kell megcélöznie prózájában, a regényben elmesélt eseményekben és a felrajzolt figurákban is. Az új változatban fokozatosan vezeti be a baloldaliság (?), kommunistaság (?), munkásmozgalom (?) elképzelt (?) vagy elvárt (?) külső rekvizitumait. Az első változat írásakor még kielégítette „a

30 Az első közben megjárta a Rohwolt, majd a Drei Masken Verlagot (vö. *Napló*, II, 448) és a Rikola Verlagot (uo., 456). A későbbi történetet Balázsné így meséli el: „A regény le volt foglalva a Paul Zsolnay cég által, azonban új feldolgozásában Zsolnay nem akarta kiadni. Szegény Robert Müller, egy haladó szellemű bécsi kiadó, Robert Musil jó barátja vállalta a kiadást, azonban nem bírta a kommerciális szellemekkel a verekedést és öngyilkos lett. Halála előtt még arra is volt szegénynek gondolja, hogy az utolsó napján életének visszaadja a jogot Balázsnak, hogy a regény ne essék bele a hagyatékba. Így került – igen jó helyre – Rütten és Loeninghez.” MTAK Kt MS 5024/1.

31 MTAK Kt MS 5020/143–147.

32 *Napló*, II, 373.

legforradalmibb mozgalom közepében élő proletár munkások” értése és tetszése.³³ Az évtized végére ez már valamiért kevésnek bizonyult. Tehát már az eredeti *Isten tenyerén* átdolgozott változata is alaposan különbözik az eredetitől, nemcsak a mondatok megfogalmazásának szintjén, a szereplők számában és nevében, de tartalmilag és strukturálisan is.³⁴ Ezeket a változtatásokat nagy fegyelemmel hajtotta végre Balázs, mégis előfordult, hogy kissé beléjük bonyolódott. Szereplői hol Szentendrére, hol Pomázra indulnak vagy onnan jönnek vissza, Klárának hol kislánya, hol kislánya van, és Szegedi János hol zeneakadémiai, hol alsóbb szintű zenetanár, a szöveg egy pontján van állása, máskor arról van szó, hogy elcsapták (sőt az első variáció szerint mindjárt kétszer!), és előélete, elcsapatásának-felmondásának története is igencsak eltér az *Isten tenyerén*ben és a *Lehetetlen embere*kben. Ez az utóbbi eltérés azonban már tartalmi vonatkozást jelez. Amikor az *Isten tenyerén I.*-ből és az *Isten tenyerén II.*-ből *Lehetetlen emberek* lett, azon túl, hogy Balázs feszesebbé tette a szöveget, sokat visszavett az eredeti problémák élességéből. Nemcsak a hangsúlyok kerültek máshová, hanem a felvetett kérdések is megváltoztak, ennek óhatatlanul következményei voltak a szövegre nézve is.

A folytatás három nappal a kastélybeli jelenet után veszi fel a történet szálát sűrű, aprólékos, ismét többfelé ágazó eseményekkel, majd elnyúlik, és a körkörös szerkezet kronologikussá, a végén pedig kissé kuszává válik, ugyanakkor az első részből nagyon sok cselekménymotívum megismétlődik – bizonyos értelemben magasabb szinten. Több új szereplő is fellép a történetben. Mindenekelőtt Klára unokatestvére, Aliz, azaz Meluzina, a hegyek közötti mesevilágban lakó „óriás pogány istennő”, akinek természetes életerejétől várja Klára az eligazodást az érzelmi viharban. Az első részben Balázs finoman megelőlegezi alakját, de személyesen csak itt lépteti fel. A Meluzina-fejezet a *Lehetetlen emberek*ben sokkal epikusabb, egyben sokkal líraibb, mint az *Isten tenyerén II.*-ben, ahol sokkal több a dialógus. Az első változattól egy komplett kisnovella, a vonatbeli útitárs, az öreg zsidó figurája kikerül a feldolgozásból, de így is marad egy kisregény a nagyregényben. Hőse Ránky Alice költő-festőasszony, aki „költe-ményeiben Meluzinának nevezte magát: a mesetündérnek, aki csak látogatóba jelenik meg az emberek ésszerű szűk világában, de ott is anyanyelvén szól; testestül-lelkestül benne maradt másik elemében, összenőtt lizskai kertjével, melyben nyaranként elmerült”.³⁵ Liszka természetesen Körtvélyes, a figura pedig természetesen Lesznai Annát mintázza, nemhogy alig titkoltan, hanem egyenesen az ő bőrébe bújva: „Kiírtam Máli jegyzeteiből azt, amit Meluzina számára használhatok. Nagyon szépen akarom a regényembe belefარagani. Máli talán sohasem írja meg.”³⁶ Ám az, hogy Meluzina Balázsnál miért Meluzina, s az általa képviselt cselekményszál hogyan fonódik az alapproblémá-

33 *Uo.*, II, 499.

34 Balázs egy komplett történetet is kihagyott az első fejezetből, és pedig Gács úr és Dorn Lujza himzönő esetét. Ennek hiánya nem bontotta meg a többi által alkotott fonadékot, tehát bármennyire is beleillett tartalmilag és érzelmileg az eredeti történetbe, a műegész szempontjából fölösleges volt. Arra is volt gondja a szerzőnek, hogy amikor később egyetlen egyszer visszatér a főhős (álmában) ezekre a szereplőkre, még ezt az utalást is kiírta.

35 *Lehetetlen emberek*, 264.

36 *Napló*, II, 433.

ba, teljesen elvész a *Lehetetlen emberek* második részévé átdolgozott szövegben, amely – ugyanúgy, mint az első kötet nem egy fejezete – jóval kevesebb szereplőt mozgat és kevesebb dialógust tartalmaz, mint az eredeti.

Alice története a férjével, Csermák Kornéllal való szerelméről szól. Itt kezdődnek a magasabb szinten létrehozott ismétlések, az első kötet motívumait újra bevezető fejezetek, csak az eredeti az átdolgozásból kimarad. Meluzina, fizikumában és érzelemvilágában izig-vérig a természet és az általa képviselt varázsvilág óriástündér gyermeke csak akkor érzi a szerelmet igazinak, ha szenvedést okoz. Dorn Lujza, a *Lehetetlen emberekből* kiküszöbölt műstoppolónő azért dobta el magától a szerelmet, mert „az csak olyan élvezés!”³⁷ Márpedig – mondja – „minket vasalóval vert az anyánk, ha csak úgy élveztünk. De tiszteltük is az anyánkat.”³⁸ A szerelem feltétele Aliz számára a fájdalom. Dorn Lujza egyszerű lény, Ránky Alice mély lelki életet élő értelmiségi, aki férjét végül akkor hagyja el, mikor megbizonyosodik róla, hogy az idegen az ő igazi világától, ő pedig nem képes, semennyi fájdalom és önmegtagadás, a festésről és az írásról való árán sem beilleszkedni az ő kinti világába. De a magyarázatot teljessé tevő motívum az új feldolgozásból hiányzik, Meluzina pusztá költői név marad. Az első változatban Szabó Gyuri, a korábbi udvarló jellemzi őt így Klárának, amikor megérzi a szakítás közeledtét: „Alice már felhúzta hattyúruháját. Tündér Meluzina nem marad az emberek között. Visszamegy a vízbe.”³⁹ Alice nem követi Szabó Gyurit Párizsba, mellőle ugyanúgy visszamenekül az őt teremtő liszkai vadonba, mint majd Csermák mellől. Itt a magyarázata annak a talányos párbeszédnek is, amelyet az új második részben olvashatunk találkozásukkor:

– Miért nem írtál, Aliz? Miért nem mesélted el, mi történt veled?

Aliz fölállt. Zöld szemén árnyék rezzent át.

– Mi történt velem? Féltem tőled, édes Klára... De... most megint itt vagyunk... és mi ketten itt maradunk. Igen, igen.

– Féltél tőlem? – kérdezte Klára. – Azelőtt sohasem féltél.

– De hát éppen akkor megesett velem – sottogta Aliz –, tudatára ébredtem, hogy ellenségem vagy. Te kedves, drága! – Megcsókolta Klára kezét. – Te vagy az ősellenség. Ellenséges testvérem vagy az édenkert óta. És nagyon, nagyon szeretlek.⁴⁰

Mint ahogy az ellenségeskedés magyarázata itt nem olvasható, az egész figura itt sokkal titokzatosabb, kevésbé földközeli, mint az első változatban, ahol a történet szerint Alice a betegeskedő Szabó Gyuri elutazása után megvádolta Klárát: „Te mondtad neki, hogy én Meluzina vagyok, ne hazudj. Te küldted el, ne hazudj. Elküldted Párizsba éhezni. Liszván felhizlaltam volna jó kövérré. Párisban meg fog halni. Te gyilkos!”⁴¹ Aztán Alice az első változat szerint egy szeretetteljes levélben bocsánatot kért Klárától, majd

37 *Isten tenyerén*, 18.

38 *Uo.*, 17.

39 *Genius*, 1924. aug., 72.

40 *Lehetetlen emberek*, 267–268.

41 *Genius*, 1924. aug., 72.

hamarosan megismerkedett Csermákkal. Az ezt követő visszavonulást, Liszkáról való távolmaradását, festői pályájának, régi barátainak elhanyagolását Klára keményen kommentálja: „Meluzinának már elmolyosodik a hattyúruhája!”⁴² Ez már magyarázza Klára kérdését a mostani találkozáskor: „Sokáig haragudtál rám?”⁴³ Klára ebben a konfliktusban is Aliz valódi énjét képviseli, amelyik éppen elkanyarodni készül a pillanatnyilag választott felé. Az átdolgozott változatban ez a motívum elhomályosodik.

A történet eltérése az eredeti és az átdolgozott részben még egy különbségre rámutat a két kötet között. Ahogy Balázs az új első részből kihúzta János elcsapatásának történetét a zenedéből – azt az eseményt, amelyre az eredeti első rész kétszer is kitér, hogy ui. a tanár megcsókolta Ágotát (vagy fordítva) –, az eredeti első liszkai fejezetben szintén van egy nagyon érzékeny bekezdés, ami az új változatban nem szerepel, nyilvánvalóan alapos megfontolások nyomán. Az előbb idézet párbeszéd az első változattól, amikor Alice azzal vádolja Klárát, hogy a halálba küldte Szabó Gyurit, hogy ő nem az embereket, hanem a halált szereti, így végződik:

– Mondd, Klára, megcsókoltatok egymást? Nem? Meg se simogattad? Egyszer se? Kedves voltál hozzá? Mért beszéltetek a halálról? Mért éppen a halálról! Ezt magyarázd meg. – De Klára nem tudott már felelni. Akkor Alice rávetette magát óriási, forró-puha testével, átfogta a karjaival és combjaival, csókolta nedves szájjal és bekönnyezte az arcát. „Mit tudsz a halálról? Mi közöd a halálhoz?”⁴⁴

Ha erről valakinek Balázs Béla *Halálesztétikája* jutna netán eszébe, az csak a felszínen érvényes asszociáció volna. A halál fogalma a balázsi elméletben egy zárt forma alapelvű esztétika sarkköve (amelyet későbbi munkásságában folyamatosan felhasznált, ugyanakkor megtagadott/meghaladott), egy metafora, amelynek semmi köze a valóságos élőlények halálához. A nagy intenzitású érzelmek-élmények és a halálélmény rokonsága viszont szépirodalmi műveiben olyan romantikus-szeccessziós vonás, amelyet az 1920-as évek vége, egy elképzelt proletár művészet felé haladva nem tarthatott meg. *A Lehetetlen emberek* minden primer testi vonatkozást kiirtott a szövegből, sokkal puritánabbá téve azt – talán egy elképzelt kommunista erkölcs nevében –, nemcsak a szereplőkkel megtörtént események, de a lelki tartalmak tekintetében is. Balázsnál ezek a húsba vágó események is mindig a lélek felől nézve voltak érdekesek. Mikor a regényt az új megoldás irányába fordította, ezektől a füledt jelenetektől meg kellett szabadulnia.

Másik cselekményszálon folytatódik a *Gyilkosok a temetőben* című, következő fejezet. A Farkasréti temetőben vagyunk, kastélybeli barátaink Jolánt temetik, akit Henrik már nem talált életben. A temetést Jolán gyermeke, Schneider nevelt fia, Károly rendelte és fizette; a számlát a Jolán holmijairól szóló leltárral együtt kis barátnője és szövetségese, Ágota adta át. Ám a temetésen az *Isten tenyerén* II. részében még öten

42 *Kézirat*, 14.

43 *Genius*, 1924. aug., 74.

44 *Uo.*, 73.

vesznek részt, a *Lehetetlen emberek*ben már csak négyen. Az ötödik az a Bója nevű állatorvos, Szentgyörgyi gróf barátja, akinek eredetileg Schneider Jolánt köszönhette. Ez a sötét tekintetű, titokzatos figura, aki a történetben alig szólal meg, és mintha a sorsot magát képviselné, a *Lehetetlen emberekből* eltűnt, már az első részből is. Az *Isten tenyerén II.*-ben valamiféle felmentést ad a lelkipurdalással küszködő Schneidernek („- Az igazságok elmúlnak a halál előtt [...], de a valóság nem. Ez a nagy különböztető. Amit a halál megcáfolt, az nem volt igazán. Ne félj, Henrik. Emlékezz rá, hogy voltaképpen Jolán küldött el. Jolán majd még haza is vezet téged.”)⁴⁵ Az ő felszólítására új útra indulnak a szereplők. „Bója is felállt. Barna, kerek parasztcarcának meleg, mély fénye volt, mint a szántott földnek. Megfogta János kezét. – Gyerünk, János – mondta –, nem lehet eltévedni. Gyertek. Menjünk ki ebből a temetőből.” János elindul vissza a legrégebbi életébe. „Visszamegyek a saját nyomomon.”⁴⁶ A gróf és a grófné visszavárja a pomázi kolostorba. A *Lehetetlen emberekből* mindezeknek nyoma sincs. Nem tartják vissza, és ő maga sem tudja, hova indul el.

A *svájci polgár* című fejezetben Sternbergéknél ismét megjelenik Knox úr, akinek itt elmesélt történeteiből csak egy marad a *Lehetetlen emberekből*, ezáltal az ő figurája is veszít jelentőségéből. Ágota felszólítására a felesége személyes holmijait hozta, amelyeket a gondos leány a megszökött asszony után akar vinni. Károlyt várják, aki nemcsak a temetést intézte, de hőseink programját is kinyomozta Szentendrén/Pomázon. Híreiből megbizonyosodnak arról, hogy Klára Liszkára utazott. Ágota utána készül indulni, de előbb még rábeszéli Károlyt, a dacosan független fiatalembert – mindkét változatban –, hogy szabad akaratából válassza apjának Schneider urat.

A *Hajnali események* (az új változatban: *Hajnali szlovák mise és Ágota a nyulacskával*) című fejezetben Ágotával visszatérünk Liszkára. A *Lehetetlen emberekből* csak emlegett, szeretőt tartó „rossz pap” az eredetiben önálló szereplő, aki hazahozatja szeretője férjét Amerikából, s ezzel ebben a részletben is felmerül a vándorlás Balázsnál állandóan megjelenő, magát a regényt alapvetően strukturáló motívuma:

– Én csak útja vagyok a szíveknek, postája. Hol Amerikába, hol messzebbre. Alázatos gyönyörűség az, kedves Aliceka.

– Jobb útnak lenni, mint vándornak, higgye el, tisztelendő úr, szólalt meg váratlanul Klára. [...] messzire szeretünk, egymáson keresztül szeretünk és hogy az nehéz.⁴⁷

A pappal folytatott beszélgetés – ami csak az *Isten tenyerén II.*-ben olvasható – vissza-kapcsol az első Meluzina-fejezethez:

– A ti beszédek pogányság, mert jóságtalan. A szenvedély, a jószág odaköt a földi dolgokhoz, Aliceka, és azért nem az igazi keresztényi erény. – Akkor én pogány akarok

45 Új Genius, 1925. jan., 8.

46 Uo., 9.

47 *Kézirat*, 83.

lenni – fakadt ki Alice. – És nem akarok egyedül meg se váltódni. Csak minden orrszarvúval és minden flamingóval együtt.

– Nagyon dölyfös beszéd ez, Aliceka.

– Nem igaz! Mert ez az igazi alázat. Mert nem kunszt az istent szemtől szembe szeretni! – Alice felugrott. – De tessék egy szegény beteg fiút a rózsaszínű cselédágyban szeretni. Igenis. Végső szeretettel. Egy monoklis kaszinógavallért. Igenis. És tudni, hinni, hogy benne van az Isten, ha nem látom is minden reggelire, ebédre és vacsorára. Igenis. [...] Én nem félek. Én tudom, hogy elbukás volt. Tudom, hogy bűn volt elhagyni őket.⁴⁸

Itt kezd komolyan látszani, hogy Balázs az első és az eredeti második kötetben az összes szereplő és cselekménymotívum tekintetében érvényesített kérelhetetlenséget az új második részben teljesen megszünteti és (mint majd kiderül) egy leegyszerűsített munkásmozgalmi motívumra vezeti át. Hűség, hit, bűn, megváltás, személyiség-azonosság és hasonló problémák a *Lehetetlen emberek* elkészültére megszűntek számára. Az 1920 körül született első második rész Balázs gondolkodásbeli változásának azt a fázisát tükrözi, amikor Lukács hűséges követőjeként maga is messianisztikus módon gondolkodott. Nem véletlenül visszhangzik a fenti dialógusban Lukács víziója egy Lesznai Anna negyven évvel később majdnem szó szerint ugyanígy felidézett emlékéből: „»Jó, mondtam, az emberek üdvözülni fognak, ha ti megváltjátok a világot, de mi lesz a többi kreatúrával? Mi lesz a növényekkel, állatokkal? Tudod, hogy én nem akarok nélkülük üdvözülni.« Mire Lukács azt mondta: »Még a kövek is üdvözülni fognak.«⁴⁹

A *Lehetetlen emberek*ben két levél következik, ami, mondanunk sem kell már, az *Isten tenyerén II.*-ben még három. Ágota beszámol Károlynak a liszcai eseményekről, többek között arról, hogy az időközben megérkezett „Lorx bácsi kiugrott az ablakon”, amikor Klára közölte vele, hogy nem megy vissza hozzá, majd múltjuk egy különös jelenetét indulatos dialógusban idézték fel. De mivel a beszélgetés a magasföldszinten történt, a groteszkbe fordult jelenetnek nem lett következménye, Lorx bácsi már el is utazott. Ágota eredeti levele azonban, miután megelőlegezi és megmagyarázza a cselekmény további fordulatait, ami a *Lehetetlen emberekből* nagyon is hiányzik („Megbeszélünk Klára nénivel egy roppant érdekes tervet, amit még nem mondhatok meg. Klára néni is el fog utazni innen nemsokára valahova. [...] Én holnap hazautazom, de nem maradok Pesten, mert egy feladatom lesz⁵⁰). Az egymásba fonódó életsorsokra mint konstruáló elvre épülő szerkesztésmód jegyében kitér múltjának eseményeire, és visszakapcsol a hűségproblematikához. Felidézi, hogy annak idején az iskolai kiránduláson, ahol János elmesélte tanítványainak Andreával való szerelmét, ő „Andrea nevében” csókolta meg Jánost, mert akkor még „Andrea-párti” volt, de most már „Klára néni-párti”, mert ő az ideális, úgy kell szeretni, ahogy ő szeret. „Mert neki van igaza, és nem Alice néninek. Mert ha az én utamról van szó, az nem jelent mindig elhagyást. Mert hiszen az útjával

48 Uo., 86–87.

49 *A Vasárnapi Kör*, szerk. VEZÉR Erzsébet, KARÁDI Éva, Bp., Gondolat, 1980, 55.

50 *Kézirat*, 91.

együtt marad a vándor is, és az az igazi hűség.⁵¹ A tablót furcsán árnyalja, hogy Ágota Károlynak arra a korábbi megjegyzésére reflektál, hogy János Ágota fényképét kéreti tőle. Ágota viszont Klárát küldi, amit még náluk otthon talált. Károly nagyon melegen írt Schneiderről is, miután apjává fogadta, Ágota őt is nagyra értékeli, regénybeli súlyát ezzel is emelve: „Ha ő lehetett volna magántanár Berlinben, akkor csak azért jött haza, mert Jolán néni levele őt nagyon meghatotta. Mert ő igazán jószívű ember. Az az egész szerződés csak olyan rapli volt.”⁵² Mindez nem zavarja meg kapcsolatát Ágotával és Károllyal, hiszen „akiket Isten egy kérébe kötött, azok sohase veszhetnek el egymástól, mondja Alice néni.”⁵³ Az *Isten tenyerén II.*-ben itt Ágota kezében futnak össze a szálak, a *Lehetetlen emberekben*, ahol mindez hiányzik, kívülálló történetmesélő marad.

Lorx Kálmán Klárához írott levele nagyjából azonos a két változatban, de az a vonatkozás hiányzik az újabbból, amikor Lorx elmeséli: összebarátkozott Sternbergnével, megismerkedett Károllyal és Schneiderrel, nagyon rokonszenvesnek tartja, és örül, hogy megismerte őket. Az összes családtag fotóját mellékelve nagyvonalúan elbocsátja Klárát: „Arra akarlak kérni, hogy ne búsulj miattam. Ha eddig volt okod, most nincsen többé. Én nagy hálával tartozom neked, és az isten áldjon meg minden utadon.”⁵⁴ Ezzel a kihagyással megint Lorx figurája és a regény sokszínűsége és sokszálúsága szenved kárt. Éppígy a harmadik levél teljes elhagyásával, amelyik nem más, mint Alice levele férjéhez. „Nem lehet elmenni egymástól, mert egy virágnak szirmai vagyunk, egy bokornak ágai vagyunk, egy csillagképnek csillagai és egy testnek tagjai vagyunk mind, akik egyszer megszerettük egymást.”⁵⁵ „Mi meg nem nyugodhatunk, de nem vagyunk árvák, mert utunkkal és útítársainkkal együtt maradunk minden életen keresztül”⁵⁶ – mondotta Klára. Alice az ő „talpig nehéz hűség”-történetéből okulva minden kötelezettség nélkül visszahívja Kornélt. Meluzina szeretne megnyugodni egy emberi testvér kikötőjében.

Te azért hiszed, hogy egyedül maradtál, mert régen nem láttad, hogy veled vagyok. Pedig veled voltam, mert tudtam a te magányodat, és mikor te nem is tudtad. Íme most megnevezem a te magányodat és eltörök. Ha élve kijössz belőle, akkor látod, hogy nem vagy egyedül. Isten tenyeréről nem vezetnek kifelé utak. és egymástól elmenni nem lehet. [...] Nem vagyunk egyedül, Kornél. Ez a fájás a maga kész, fűtött szobája, melybe mindenkor betérhet és otthon van, Kedves élettársam! [...] Most tudom, hogy teljesült feladat már maga a találkozás is, ha azt egymást megérezés pillanatig tartott is csupán. Mert isten egy-lelke szétporzott és magányos kalászként nőünk a mezőn és köti már isten a kéréit [...] ha [...] kis életútjainkon el is hanyódnak egymástól, az a fájdalom, mellyel az fáj, az Isten összetartó marka. [...] Oly boldog vagyok most Kornél, mint még sohasem. Mert hiszen az én kerti gyökerem engem végül mindenről és mindenkiről le-

51 Uo., 93.

52 Uo., 91.

53 Uo.

54 Uo., 106.

55 Uo., 100.

56 Uo.

szakított. De most tudom, hogy senkit sem kell elhagynom azért még nekem sem szégyen Meluzinának. [...] Kedves, kedves Kornél, béküljön meg velem és jöjjön le hozzánk a liszikai kertbe. Kislányunk, kicsi istenáldásánk egészséges isten segedelmével szép és piros és okos és tanítom, hogy szeresse magát örömadóbban mint szégyen édesanyja tehette. Kornél, maga felé nyújtom a kezem, és megfoghatja mindig.⁵⁷

Hogy Kornél visszatér-e, nem része a regénynek, nem fontos, a történet lezárása maga Alice kérése.

Ezeket a gazdag, sokágú lelki vonatkozásokat Balázs az átírás során felszámolta, mert azt gondolhatta, hogy immár nem az egyén, hanem a közösség a fontos. Erre erősített rá a regény további részében, amely – mindkét változatában – János kalandjait elmesélve a valóságos-mesebeli Szabadka–Palics–Tiszavasárhely háromszögben játszódik. János visszamegy „a múltnak a vidékére”, találkozik egykori barátaival, akik, ahogy akkor a „wigwamban”, most a Villa Ninonban, ahogy akkor az Aspasiának elnevezett Marival, most a Ninonnak nevezett Tomola Esztivel élnek világukat, életben tartva, sőt tovább élve János legendáját. Mikor egy kalandos vonatút után János megérkezik közénk, mindent megtesznek, hogy az általuk elképzelt Szegedi János-i életút a maga igazi valóságában folytatódjék. Ezekben a fejezetekben Balázs direkt módon azokat a barátait mintázta meg, akikkel első világháborús szabadkai tartózkodása alatt találkozott:⁵⁸ „Szép regényfejezetet adtak. Abszolúte kollektív lelki életet élnek. Egy- más szerelmi bánatán zokognak.”⁵⁹ Ezek a figurák a regényben arra szolgálnak, hogy – az átdolgozott változatban is, de az eredetiben sokkal hangsúlyozottabban – Jánost élete valóságosan megtörtént és csak tendenciájukban lehetséges sorslehetőségeivel szembesítsék. János már utazása során, de megérkezése után is kissé zavarodottan, valóságot, álhíreket és lehetőségeket keverve meséli el az utolsó napok-hetek eseményeit. Ezt barátja így magyarázza: „Összekuszálódnak az emlékek. Talán mert nagyon fáradt és izgatott. De nem is ez a fontos. Mert hiszen tulajdonképpen nem ez történt. Az ember akkor nem tudja, hogy *igazában* mi történik vele. A legfontosabb, legdöntőbb dolgokról nem tud.”⁶⁰ Az itt adódó perspektívaproblémát a Czukker nevű szereplő vázolja fel: „Nos, ha visszanézett, mon ami, csupán azt látja-e, ami megtörtént. [...] Nem látja-e azt, ami lehetett volna? [...] Nem lát-e innen a lugasból több ilyen utat? Íme a múltban nemcsak az van, ami megtörtént, hanem az is, ami nem történt meg. Nem csupán empirikusan élt életem egy vonala, hanem az is, melyen mehettem volna. És az a második

57 *Uo.*, 101–103.

58 Az itteni eseményekről, a remek figurákról, a naplóból és az irodalom-, zene-, színház-, sőt képzőművészet-történetből kihüvelyezhető önéletrajzi és történeti vonatkozásokról, életrajzi tény és fikció összefüggéséről már született egy érdekes tanulmány: FÖLDES Györgyi, *Valós regény – fiktív napló: Balázs Béla: Lehetetlen emberek; Napló, Alföld*, 59(2008)/6, 67–75.

59 *Napló*, II, 58. A szabadkai szereplők mintái közül a délvidéki magyar kultúra enciklopédiái is regisztrálták a festő, Farkas Béla és anyja, az operaénekes, Gábor Kornélia megjelenését Balázs naplójában. Vö. KALAPIS Zoltán, *Életrajzi kalauz: Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*, Újvidék, Forum, 2002, 325–326; BORI Imre, *Ezredéve itt: Délvidéki olvasókönyv*, Újvidék, Forum, 2004, 206–208.

60 *Kézirat*, 134.

vonal, mon ami, mely a síkot meghatározza, a második dimenzió.⁶¹ Ennek a második dimenzióknak a víziója, amely szépen átfűződik a *Lehetetlen emberekbe* is,⁶² már ott volt a *Tündér* című misztériumban Olivér monológjában:

Nem, nem vagyok én soha egyedül!
Velem van minden még nem élt napom,
Ezer nyitott ajtóval áll körül
És néz és vár és hív és integet.
Velem van minden, ami nincsen itt,
Velem van minden, ami még lehetne
S kiált utánam: jer értem, jere!
S velem van, jaj, ami lehetett volna,
Kísértetek kísérete követ.⁶³

Sűrű kalandok következnek, némi időzavarral (a három napból egyszerre három hónap lett). Megtudjuk, hogy Klára már Tiszavasárhelyen van, megjön az eseményeket szervező Ágota is, aki mindenáron találkozást akar összehozni Klára és János között, ám ennek még nem jött el az ideje. Látszólag Ágota, de a lényegét tekintve Klára, sőt a végén még a megjelenő Andrea is azon dolgozik, hogy János megtalálja a személyiségének egyedül megfelelő életfeladatot. Ágota – aki az átdolgozott változatban a cselekménynek ezen a pontján egyáltalán nem találkozik Klárával – ezt hiába próbálja kétségbeesetten siettetni. Meg is gyűlöli Klárát, fiatal lévén nem látja át, hogy a szállodaszobában magát némán gyöttrő Klára a legvalóságosabb támasza Jánosnak ebben a folyamatban. „Neki ezt egyedül kell végigküzdenie. Hiszek Istenben, hogy végigküzdi (Klára hangja elcsuklott.) De nekem nem szabad... nekem nem szabad, nekem nem szabad ezt eltussolnom, Ágota. Ennek ki kell tisztulnia benne. Mert különben sose lesz igazság.”⁶⁴ Ebben az erőteljes jelen-nem-létben ellen kell állnia Andrea készítésének is, aki, saját művészpályáját önkritikával feladván, a maga polgári szabályokkal körülbástyázott életéből szintén a közbelépést követeli Klárától:

Ideges képzelődés minden baja. Ha komolyan muzsikálna, minden rendben volna. Önnek erre kell őt rávennie. Andrea hangjában szilaj szenvedély remegett. – János komponista. Csodálatos tehetség. Neki komponálnia kell, nem kalandos utakra világgá menni. Önnek erre kell őt fognia. Keresse meg és ültesse le a zongorához. Ott az ő helye.

– Maga mért hagyta abba a muzsikát? – kérdezte Klára, fájó homlokát dörgölvé. – Maga nem ment világgá és van rendes, békés otthona, háza.

Andrea felugrott, mintha megszúrták volna.

– Az én muzsikálásom nem fontos – mondta fojtva. De Jánosé fontos. Jánosé nagyon

61 *Uo.*, 137–138.

62 *Lehetetlen emberek*, 374–377.

63 BALÁZS Béla, *A tündér = Az álmok köntöse*, i. m., 247.

64 *Kézirat*, 195.

fontos – ismételte egyre izgatottabban. Hát mért nem megy hozzá Palicsra? – fakadt ki végül.

– Mert ez csak narkózis volna, nem gyógyulás. Nem szabad elaltatni ezt a fájást.

Neki erre a kérdésre felelni kell. Egyedül. [...]

– És mit fog csinálni, ha megöli magát?

– Nem tudom. Talán utána megyek.

Klára lehajtotta a fejét az asztalra. Andrea furcsa, esetlen mozdulatot tett, mintha oda akart volna menni. De hirtelen megfordult, és az ajtó felé ment. Dölyfösen felvetett fejjel.

– Nekem be kell mennem a boltba, az uramhoz – mondta –, igen. ...Csak azt akarom mondani... igen... hogy János nagy muzsikos, nagyon nagy muzsikos és hogy... Isten vele!⁶⁵

Ez az idézet az *Isten tenyerén II*-ből való, egy nagyon hasonló dialógus a *Lehetetlen emberek*ben is van, de az már egész másról szól. Az eredeti változatban arról az erőről és kitartásról van szó, amellyel Klára lelki akarásával Jánost magát, minden külső, formális parancstól függetlenül a sorsa által predesztinált helyre kényszeríti, ahogy Lukács írta *Az utolsó nap* Simonetto Baglionéjáról: „Simonetto a lelket látja mindenki-ben, mindenkit azon a helyen, ahová az – lelke aprioritásánál fogva – való, és a logika vad fanatizmusával kényszeríti magát, és kényszerít mindenkit, hogy érje el a maga tökéletességét, a maga helyét a világ örökkönvaló rendjében. [...] mindenkivel ugyanaz történik: hazaérkezik. [...] a lélek és az élet összeállításának szférájába.”⁶⁶

János azért tűnt el, mert miután egyre jobban összebarátkozik a polgárit végzett, ám itt cselédként-örömlányként kezelt Esztivel, az – ahogy az első részben Mari – öngyilkos lesz. Csak ő nem gyufát iszik, hanem nekimegy a Palicsnak. János jó volt hozzá, emberszámba vette, zongorázni tanította, és ő az életet ebben a pillanatban akarta megállítani – legalábbis János így értelmezi a halálát. A palicsi tó menti közös sétájuk során mutatta meg neki Eszti a halál révészét. „Palicsi tanító. De nagyon jó öreg ember és azt mindenki tudja. [...] Csak úgy, az a neve. Mert akik bemennek a Palicsba, elébb be szoktak hozzá térni. Még beszélgetnek vele.”⁶⁷ Jánost az Eszti halála fölötti lelkiismeret-furdalásában ő fogadja be.

– Magához be szoktak jönni? [...]

– Leginkább bejönnek.

Hallgattak.

– És nem lehet nekik semmit se mondani?

– Nem egyformán – felelte az öreg. – Van aki ha megissza a tejet és eszik egy falatot, hogy annyi is elég neki. Aztán amelyik nagyon el van keseredve, az leginkább elpanaszolja a baját. Hát annak már akkor lehet valamit mondani. De amelyik boldog, annak mit mondjon az ember? Az készen van.

65 Uo., 198–199.

66 LUKÁCS, *Ifjúkori művek, i. m.*, 603.

67 *Kézirat*, 169.

- Hát olyan boldog volt? – kérdezte János alig hallhatóan. Az öreg bólintott.
- Ott bent zongorázott egy óra hosszat.⁶⁸

Az öt kereső csendőrök és barátok előtt a bölcs öreg letagadja, hogy János nála húzó-dott meg. „– Nem köll félni, kisasszony. Isten mögáldja magukat – mondta a halálré-vész bólogatva, és szeme szögletéből mosolyogva aztán visszament a másik szobába és becsukta az ajtót.”⁶⁹ A halál révése nyugodt hallgatásával önmagához és az életbe vezető vissza Jánost – megfiatalított utódja a *Lehetetlen embere*kben majd a munkás-mozgalomba.

Az *Isten tenyerén II* „A nagy ég alatt” zajló dialógusa és a *Lehetetlen emberek* megfelelő helyén szereplő párbeszéd már végképp teljességgel eltér egymástól. Az előző eseményeknél néhány nappal később, az első változatban egy vihar utáni megtisztult levegőben egy boglya tövében pihenve beszélget János és a halálrévész. A tanító a Klára által felismert sorsszerűséget látja meg János cselekedeteiben:

- Hiába nagy a világ, amíg pányván van az ember. A halálhoz van pányvázva az ember. Azt kell elszakítani. [...]
- Nem a saját halálának pányváján van az ember – mondta János –, hanem a máso-kén. A pomázi országúton is lehetett volna menni, ha Lorx fel nem akasztja magát. De az ember mindig okoz valamit. Ha csak megmozdul, már okoz valamit. Ez a borzasztó.
- Fúj a szél, meg süt a nap – mondta a halálrévész a pipáját szurkálva.
- Miért mondja?
- Azért mondom, mert csak Csongrádban nyolcszáz malmot hajt a szél és őrlí az életet meg hajtja a termőport a virágra minden gyümölcsösben, meg néha egy szikra is kihajt a pipából a padlásra, olyankor leég a ház és benne ég tán a háznépe is. De azért a szélnek fújni kell, a napnak sütni kell.⁷⁰

János még nem jutott túl a kétségbeesésen. „Akit nem tudok kihúzni a vízből, annak ne is ugorjak utána” – mondja.⁷¹

Ha Czukker tanácsa szerint bánt volna Esztivel, mint egy rossz szajhával – magyarázza az öreg –, Esztinek csak a szíve fájt volna, de máma is élne. Így boldog volt és meghalt. Mit csinálna, ha most újra kellene választania?

János nem felelt.

– Akármit gondolna, mégis a szíve természete szerint cselekednék, a maga igazi okai szerint. Mert a szélnek fújni kell, a napnak sütni kell. [...] Ami valóságosan van ez alatt a nagy ég alatt, ebben a rengeteg csillagos kosárban, az bizonytal benne marad mint borsó a szitában, akárhogy pörög-zörög is. Csak a szemetjét rázza ki az Isten. Kihull

68 *Uo.*, 183.

69 *Uo.*, 185.

70 *Uo.*, 201–202.

71 *Uo.*, 203.

belőle, ami kitalálás, szóbeszéd, meg kihull belőle a halál is. Mert az csak úgy közbe van. Többet nem beszéltek.⁷²

János pár nap múlva visszamegy Szabadkára, ahol a porrá égett Villa Ninon lugasában már ott találja az elgyötört Klárát. A kimerültségtől mindketten elalszanak a padon. Cukker úgy találja őket, mikor egy ismerős hírére visszamegy a kávéházból. „Cukker sokáig nézte őket, mert az arcuk nagyon csodálatos volt. Nem merte őket felkölteni. Visszaeresztette az ágat és szaladt, hogy elhívja Ágotát. Futott befelé a palicsi úton. A feszület előtt megbotlott és megállt. Megemelte a kalapját, aztán tovább szaladt.”⁷³

Ezzel a jelenettel zárul az *Isten tenyerén* második része. A Bécsi Magyar Újság kritikusa saját megrendült ismertetőjével kapcsolatban így szabadkozik: „Halvány ez a kép így és túlon túl erőtlén. Mert ezt az életet, ezeket a sorsokat, arcokat és érzéseket megmutatni csak úgy lehet, ahogy Balázs Béla megmutatja. *Olvasni kell* az Isten tenyerén-t.”⁷⁴

Ez a kimenetel 1930-ban már nem volt elegendő. Ahhoz, hogy a regény eszmei irányát megváltoztassa, Balázs nem egyszerűen egy keretet applikált hozzá eredeti szövegéhez. Már a főhős Szabadkára vezető útján kezdi bevezetni azokat a figurákat és cselekményelemeket, amelyek a derekas húzások mellett ezt az átalakítást fémjelzik. A történetben a szabadkai vonaton zajlott beszélgetés közepette feltűnik két munkás. „Az egyikén megfakult katonazubbony, arcát mintha csupa kemény kockákból rakták volna össze, szeme egészen apró. A Népszavát olvasta. Zárt ablakú arc volt ez. Mint egy idegen emberfaj arca. Ez talán meg sem hallaná, ha szólna hozzá.”⁷⁵ Nem tudom, honnan származik a szocreál irodalomban (és a vizuális művészetekben) az a vélekedés, hogy a világnézet vagy a politikai gondolkodás meglátszik az ember külsején, illetve modorán. A kockaarcúval még az új cselekmény fontos helyein találkozunk egy-egy pillanatra, a *Lehetetlen emberek*ben később előforduló munkás emberek is mind kevés beszédűek, megfontoltak, „érces komolyságú”-ak, „megközelíthetetlen egységes arckifejezés” hordozói, esetleg „szikrázó” tekintetűek, járásuk, mozdulataik egyaránt jellegzetesek. A munkásmozgalom harciosa valószínűleg bizalmat keltőbb, ha fiatal vagy legfeljebb középkorú, bár egy fogatlan öreg parasztot is ábrázol a mérnyelre készülők között Balázs. A palicsi tanító azonban, aki a *Lehetetlen emberek*ben is a halál révésze, itt már negyvenes éveiben jár (Eszti szövegében még itt is öreg ember – talán ez is az átírás egyik bakija).⁷⁶ Az új figurák tehát szépen hordozzák magukon a szocialista giccs rekvizitumait, de Balázs tudatosabb író volt annál, hogy egyszerűen ponyvát állítson elő.

A mozgalomba való bekapcsolódáshoz motivációt is szállít a trónörökös-gyilkosság formájában. Az *Isten tenyerén* időtlen cselekményét a *Lehetetlen emberek* nagyon precízen 1914 nyarára helyezi. János a szabadkai vonaton értesül a trónörökös meg-

72 Uo., 203–204; rövidítve: Bécsi Magyar Újság, 1923/117. számában, 7.

73 *Kézirat*, 206.

74 Bécsi Magyar Újság, 1922/299, 8. (Kiemelés az eredetiben – IJ.)

75 *Lehetetlen emberek*, 342.

76 Uo., 409.

öléséről és a mozgósításról, a direkt történeti szál bevezetése aztán lehetővé teszi a politikai háttér szélesítését. A regény végén Andrea a katonai szolgálat alól akarja kimentetni Klárával Jánost. Nem életfeladatról van szó, hanem – durván fogalmazva – a bőre mentéséről, ami persze egy nagy művész esetében általános érdek, de semmiképpen sem az a dolog tétje, ami az első változatban. A fegyveres feszültség indokolja némileg a másik munkásmozgalmi elem bevezetését: aratósztrájk készülődik, a sztrájktrörök bevetését kell a lázadóknak megakadályozniuk, ebben vállalhat szerepet János azzal, hogy egy csomagot titokban bejuttat Szabadkára. Ő ezt testi épsége kockáztatásával vállalja, meg is sebesül, s bár nem tudjuk, hogyan folytatódik a történet, de mire János Klárához ér, sárosan, szakadtan, kimerülten, már az ő mosolya is „olyan magabiztos, olyan erős, olyan egészséges volt, hogy úgy látszott, ez tartja és viszi őt”.⁷⁷ Mindezzel párhuzamosan Klára figurája is megváltozik: a sors láthatatlanul is kényszerítő ereje helyett minden további nélkül János leleményes mozgalombeli társa lesz.

A regényből fakadó érzelmi-gondolati lehetőségeknek ez az egy irányba csatornázása minden szempontból lesoványította magát az epikus anyagot. A primer ideológiai szándék tancélossá, didaktikussá tette a szöveget, kiüresítette a történet érzelmi auráját. A korabeli olvasók között akadt olyan, akinek tetszett ez a forradalmi előkészületekbe torkolló megoldás, üdvözölte, hogy „a földreformról, a sztrájktrvényről, a munkaerő kihasználásáról, a munkabér csökkentéséről (az olcsóbb felvidéki aratómunkások) már sok szépirodalmi műben írtak, de ennyire »gyengéden«, minden különösebb hörgés nélkül és mégis ennyire megfogóan és gondolkodásra késztetően nem”.⁷⁸ Azok azonban, akik ismerték az eredetit, csalódtak,⁷⁹ a magyarországi megjelenés kritikusaik pedig, még a Balázs Bélát szeretőknek is, szintén hiányérzetük volt, regisztrálták a megbicsaklást, a művészi sikerületlenséget.⁸⁰ A legdurvábban az egykori fegyvertárs, Lukács György fogalmazott, még a német megjelenés idején: „a végére a csaknem változatlanul megmaradt könyvnek egy vörös rongyot illesztettél.”⁸¹ Lukács a megoldás felszínességének hangsúlyozásával Balázs világnézetének tényleges, szerinte szükséges, tőle elvárt megváltozásának hiányára mutatott rá.

77 Uo., 467.

78 Kortárs, 1930/8–9.

79 Vö. Wihelm MICHEL (Korunk, 1930. nov., <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1930&honap=11&ck=5326>); S. P. (Századunk, 1930/4, 246–247); KOMLÓS Aladár (Nyugat, 1930/11, 891–893). Lásd M. M. Gehrke levelét Baláznak a németországi visszhangról (1930. ápr., MTAK Kt MS 5021/222), továbbá Lesznai Anna naplóbejegyzéseit: *Sorsával tetováltan önmaga, i. m.*

80 Vö. BESSENYEI György (Társadalmi Szemle, 1965. aug.–szept., 133–134); SALYÁMOSSY Miklós (Kritika, 1966. febr., 59–60); BORI Imre, A „nem tették” regénye, Híd, 1965. nov.; FEHÉR Ferenc (Kortárs, 1966. dec., 1966–1971). Lásd továbbá SZABOLCSI Miklós előszavát a regény 1965-ös kiadásához, ill. *Balázs Béla berlini éveit c. tanulmányát = A kultúráközösség dilemmái: Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére*, szerk. KÜRTÖSI Katalin és FRIED István, Szeged, 1999, 81–95.

81 MTAK Kt MS 5018/182, Balázs Béláné fordítása.

Reiseroman

Lukácsnak voltaképp igaza volt abban, hogy Balázs világnézeti változatlanságát hangsúlyozta. A képlet ugyanis mégsem olyan egyszerű, hogy az író átesett egy baloldali fordulaton, aztán ezt érvényesítette szövegében. Balázs Béla nem tudott kibújni a bőrből. Jánost a tanító, a halál révésze ébreszti rá a néppel szembeni kötelességére. Ami az *Isten tenyerén II*-ben a nagy ég alatt folytatott eső utáni filozofikus morfondírozás az élet haladásáról, a *Lehetetlen emberekben* szabályos mozgalmi agitáció, amelyen azonban Balázs százszor feldolgozott életfilozofikus eszméi szűrődnek át. A tanító, egykor maga is lelki életétől megkínzott önemésztő értelmiségi, elmagyarázza Jánosnak, hogy lázadása nem más, mint futás „egy eloldódott, gyökértelessé vált lélek után, amely mindig csak ott keletkezik, ahol megszűnik a valóság”.⁸² Ama kifinomult szellemiségű nemzedék tragédiái anyagtalanná és tárgyaltalanná válnak a közösség felől nézve. „Csak a közösségből kiszakadt egyes embernek vannak megoldhatatlan tragédiái. Tragédiák: ezek a holt oldalágak. Az egésznek eleven folyama azonban tovább hömpölyög. Mert valóság csak az egészben van. Ahol tragikus összeütközés kezdődik, ott véget ért a valóság.”⁸³ A lüktető, egyre tovahömpölygő élet sodrásáról zárt, halott formákban leváló objektívációk víziója éppúgy alapjául szolgálhatott esztétikai elméletnek, mint etikai elképzeléseknek. Balázs még politikai nézeteinek változását, a munkásmozgalomhoz való kapcsolódását sem tudta másképp interpretálni, mint a simmeli életfilozófia sémájába beépítve. Itt ő beszél, míg a kockaarcú és társai komor tekintetének emlegetésekor valamiféle kategorikus imperatívusz. Bármilyen finom összehorgolással próbálkozott is, ezek a motívumok ütköznek egymással. Ám hogy a tanító és János e beszélgetését mindkét változatában mennyire fontosnak tartotta, azt tükrözi, hogy az első változat egy részletét közölte a Bécsi Magyar Újság 1923/117. számában, az újat (vagy annak legalábbis a lényegét) pedig, mint a Zsuffa-monográfia egy jegyzetéből tudható,⁸⁴ *Von der Seele* címmel a Die Neue Bücherschau 1929/3. számában.

Lukács Györgynek igaza volt abban, hogy Balázs eredeti világnézete – a politikai nézetekben történt változás ellenére – a végső változatot is döntően determinálta. Az átírt regény fő konstituáló elve éppúgy a vándorlás, a nyitottság, az életben való megújuló elmerülés iránti elkötelezettség, mint Balázs korábbi műveinek a versektől a meséig. Olivér *A tündérben* így panaszkodik:

A boldogság volt s menni kell tovább,
Mert hallok messze dördülni kaput!
Ha tündérbert, ha mennyország is: vége!
Mert ránk van csukva és nincsen tovább.
De jaj, a vágy, még messzi száll a vágy!
Falakon túlról még hangzik az ének:

82 *Lehetetlen emberek*, 445.83 *Uo.*, 446.84 ZSUFFA, *i. m.*, 177, 444–445.

Jaj, vágy maradt és híz a szerelem.
Tovább, tovább, a régi szerelem.
Mindig tovább! Jaj, hiába borul
Vállamra, akit nagy harccal elértem,
Mert nem csukódik két kitárt karom
Kitárva marad, örökre kitárva
nyitott seb, melyen elvérzik a lelkem.⁸⁵

Lehet a *Lehetetlen embereket* kor-, nemzedék- vagy művészregényként, fejlődési regényként, kulcsregényként vagy akár látens önéletrajzi regényként értelmezni, ahogy elemzői teszik. Ez mind benne van, alapvetően mindenképp a vándorlás regénye: „Reiseroman. Új földekre visz, és egyszerűen megmutatja, hogy ott milyen az élet.”⁸⁶ Újabb meg újabb életlehetőségek, cselekvési formák kipróbálásának, személyiségváltozatok, erkölcsi döntések összevetésének regénye:

„Es ist eigentlich ein Abenteuer-Roman – magyarázza Balázsné egy fogékony barátjuknak. – Ein moderner Don Quijote, der in die Welt zieht. Dem es aber gelingt, und der auch garnicht verrückt ist.” Frischaufné azt feleli: „Also –, so handelt es um die wirkliche Wirklichkeit?”⁸⁷

Itt is a vándor énekel, mint Balázs sok más művében. A tanító legutolsó szövege ennek a regény szerkezetében megjelenő formáló motívumnak a fényes illusztrációja.

Lehetetlenség

Az eredeti *Isten tenyerén* nem azért maradt fiókban, mintha szerzője elégedetlen lett volna vele, hanem kizárólag a külső körülmények következtében. Mikor viszont a kiadás már lehetővé vált, a régi szöveg törzsanyaga már egy másik mű alapanyagát képezte, melynek szükségszerűen kellett új címet kapnia. A „lehetetlenség” több értelemben működik a regényben: a színéről és a visszajáról is. Szerepel mindjárt a keretben, miután Balázs beidézte a lázadást szító, röplapozó hősök 1917-es letartóztatásáról szóló újsághírt, a történetindító szerzői széljegyzetben a lélek e zenészeinek a történet 1914-es indulásakor jellemző lelkiállapotát írja le ezzel a szóval. Vagyis a kiinduló állapotot, azt, amikor hőseink még nem tudták, „mi a disznóhús ára”, nem tudtak semmit „a nehézipar profitjáról”.⁸⁸ Ebben a környezetben a kifejezés elítélő akcentust hordoz. Ebben az értelemben szerepel a záró jelenetben is, ahol a magyar kiadás fordítói sajátos kreativitásról tettek tanúbizonyságot. A letartóztatásukra váró főhősök saját életút-

85 *Az álmok köntöse, i. m., 252.*

86 *Napló, II, 178.*

87 *Uo., II, 449.*

88 *Lehetetlen emberek, 42.*

jukat, sorsuk s benne önmaguk változását értékelik. A német kötet utolsó oldalán ezt olvassuk: „»Was waren wir doch für unmögliche Menschen gewesen« – sagte Klara.” A címre és az indító jelenetre való nyílt visszautalásnál szájbarágóbban már nem lehet az olvasó orra alá dörgölni az eszmei mondanivalót. A magyar fordításban viszont ezt találjuk: „»Micsoda fura emberek voltunk mi!« – mondta Klára.” Vajon a fordítók enyhíteni akartak a direkt visszautaláson, mert ez még nekik is sok volt? Vagy ellenkezőleg: érzékelték benne egy pozitív jelentésárnyalatot, amit ki kellett küszöbölni? A „lehetetlen” szónak ugyanis mintha lenne egy bensőséges hangsúlya is. A szövegen végighúzódik a szerző hősei iránti eredendő szeretete, ami az elítélő akcentust megkérdőjelezi, illetve idézőjelbe teszi. Feltétlen pozitív értelemben szerepel például a címbeli kifejezés Klára kislánykori történetében, amikor a tanítónő minősíti így azt, hogy a barátság és a szeretet által teremtett azonosulás révén Klára feljogosítva érezte magát arra, hogy beleolvasson barátnője naplójába, megismerje a titkait. „Miért ne tudhatnám, hogy mit gondolsz és mit érzel? Hiszen tudod, hogy szeretlek?”⁸⁹ Ez a jelentéstartalom még az *Isten tenyerén* szemléletének maradványa, ennek ellenére végighúzódik a könyvön. A cím jelentésének ez a duplafenekűsége szinte a szerkezet és a szöveganyag többi elemében is megjelenő ellentmondásosságot jelképezi. Erre erősít rá a keretnek, ha nem is a megduplázása, de egy újabb réteggel való megfelelése egy mottó segítségével. Ez a dátum nélküli New York–Moszkva telefonbeszélgetés-részlet, ami a német kötetnek ráadásul nem is a szövegében vagy szövege előtt olvasható. Egyrészt egy bizonyos további távlatot ad a történetnek, mintegy folytatva a történetet, elmesélve, hogy a szereplők a világ két ellentétes csücskébe emigráltak, másrészt azt érzékelteti, hogy ha a szereplők már nem értik is akkori önmagukat, azért mégis értékes volt számukra „az a lélekkel”.

Az a szöveg, amelynek olvastán a kortársak megrendültek, s amelynek kiadását szerző és közönség egyaránt óhajtotta, azóta sem látott nyomdafestéket. Lehet, hogy lappang belőle e mostanság egy és negyedszázados születésnapját ünneplő nemzedék valamelyik tagjának hagyatékában vagy leszármazottai birtokában. Jelenleg egyetlen teljes példánya ismert, „egy vaskos gépirásos könyv”, az Akadémiai Könyvtár Kézirat-tárában őrzött Balázs-hagyatékban, MS 5009/6 jelzet alatt.

89 Uo., 71.